

ERDÉLYI ÉLETFORMAVÁLTÁSOK A 20. SZÁZADBAN

Oláh Sándor: *Kényszerek – tanúságtevők.* *Történetek a legrosszabb évszázadból*

■ Oláh Sándor (1954, Homoródalmás) a csíkszeredai Kulturális Antropológiai Munkacsoportban szocializálódott társadalomkutatóvá. Számos antropológiai, társadalomtörténeti tanulmány és kötet szerzője. Munkáiban elsősorban Székelyföld különböző társadalmi jelenségeit – szegénység, iparosítás, életformaváltások, állam-társadalom viszonya – elemzi antropológiai, társadalomtörténeti és mikrotörténeti megközelítésben.

Műfaji bontásban a kötetben szerepel hét életútelemező tanulmány; három könyvismertetés; egy, a szerzővel készült interjú, valamint egy hiányzó Kurkó Gyárfás-életrajz társadalomtörténeti szempontú megírásával kapcsolatos eszmefuttatás.

A szerző ebben a kötetében több forrástípus felhasználásával egyéni élettörténeteket elemez. Nemcsak helyi összefüggésekre világít rá, hanem az adott korszak társadalmi/politikai viszonyaiban is elhelyezi azokat. Másiképp szólva: az egyéni történetek elemzésén keresztül eljut egy általánosabb társadalomtörténeti értelmezéshez is. Ennek érdekében nemcsak az interjúk alapján rekonstruálja az életutakat, hanem levéltári forrásokat és a napisajtót is felhasználta. Munkájában az interjúk forrásértékét sem becsüli túl. Úgy véli, hogy „az egyéni és közösségi emlékezet teljes mértékben konstruálás, a múlt kimunkálásának az eszköze, mentális konstrukció. A múltat úgy látjuk, ahogy a jelen horizontjából feltárul.” (164.)

A kötet egyik legérdekesebb tanulmánya (*Kényszerek és vágyak*) a cseléd-

kedés gyakorlatával foglalkozik. Ebben a székelyföldi fiatalok időszakos brassói munkavégzését, „szolgálatát” elemzi. Régi cselédekkel készült beszélgetések alapján rekonstruálja ezt a „társadalmi gyakorlatot”. Ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy a cselédekkel készült interjúk egy lezárt életformát elevenítettek fel, ezért a volt cselédek akkori szemléletét tükrözték. A székelyföldi cselédek brassói mindennapjairól tájékozódhatunk – az „elszegődés története”, napi munkavégzés, lakáskörülmények, társadalmi élet a városban, etnikumok közötti interakciók stb. – behatóbban. A szerző nem egy kizsákmányolási, alávetett viszonyként értelmezi a cselédkedést. Mint írja: „Az emlékezők elbeszélte tapasztalatai alapján úgy véljük, hogy a szolgálat átmenetileg vállalt cselekvésstratégia volt, amely az egyéni-családi társadalmi pozíció megerősítését, felemelését célozta a saját életvilágban. Ezt az átmeneti létformát gyakorló mint az elérhető legkedvezőbb lehetőséget választották. E társadalmi gyakorlat idő- és térbeli dimenzióit részben a város és vidéke mint gazdasági és kulturális környezetek különbözőségei határozták meg mindaddig, míg külső beavatkozások (politikai döntések) nem számolták fel e gyakorlat kialakult feltételrendszerét.” (22.)

A nagy háború alulnézetből. című tanulmány az első világháborús mindennapok mikrotörténeti ábrázolása. Oláh Sándor ebben is többszintű olvasatot nyújt. A forrásokon – egy homoródalmási házaspár levelezése 1914 augusztusa és 1918 novembere között

– keresztül nemcsak a család, hanem az első világháborús hátország, a székely falu, a rokonság, a férfiak nélkül maradt vidék gazdálkodásába is bepillantást enged. Az elemzés szerint az első világháború kitörése „rendkívüli, tapasztalati előzmények nélküli társadalomlélektani állapotot és gazdasági helyzetet” idézett elő. (33.) Mentalitás-történeti tapasztalatokat tár fel, amikor azt próbálja a család levelezésén keresztül ismertetni, hogy a bevonult katonák mit gondoltak a háborúról, mi volt „a háború értelme”, milyen definíciót alkalmaztak a csatákban való részvételre. A szerző bemutatja, hogy az általános európai tendenciák hogyan jelentek meg egy székelyföldi falusi katoná gondolkodásában. Öntudatosan a „királyért és a hazáért” harcolt. Fontos, hogy a népi levelezés egy teljesen új élettapasztalatot – az íráskultúra megnövekedett súlyát – jelentette a világháborút végigszenvedett családokban. A frontkatonáknak a levél „nemcsak információs tartalommal bíró tárgy volt, hanem az elveszített világ bizonyossága, ugyanakkor a kilátástalan helyzetben, esetenként a letargikus lelkiállapotban reményt, vigaszt nyújtó híradás”. (41.) Ugyanakkor Oláh Sándor egy másik jelenséget, az elidegenedést is kimutatja a levelezésből. Szerinte „nemcsak a rajvonalban, hanem a harcterek mögött szolgálatot teljesítő katonák természete is elváltozhatott. A kezdeti traumatikus élmények után közömbössé válhattak a bajtársak betegségeivel, szenvedéseivel, mások halálával szembesülve.” (51.) A tanulmány a különböző mentalitástörténeti, pszichológiai elemzések mellett felvázolja egy első világháborús katoná harctéri állomásait, beosztásait is. Ennek során az élettapasztalatok leírására is bővült: a „halálfélelem”, a „létbizonytalanság” után egy fronttól távolabbi helyen az apátia, az unalom, a várakozás jellemezték a háború végére a levélváltásokat.

A harmadik, szintén az 1944 előtti korszakban induló tanulmány („*Aki új utat tör, azt gaz és tüske várja*”). Egy

„rossz időben” született falusi kisvállalkozó feljegyzései (1943–1958) egy, a prekapitalista székelyföldi gazdálkodással szakító, a piacra termelő személy vállalkozását mutatja be. Ennek az elemzésnek az alapját egy, a székely falusi társadalomra nem jellemző, atipikus élettörténet adja. Egy homoródalmási család úgy döntött, hogy földművelés helyett cserép- és téglakészítő üzemet hoz létre. A szerző a családfő feljegyzéseit, naplóját mutatja be, azzal, hogy az életút elemzésével egy tágasabb, társadalomtörténeti konklúziót is levonjon. Az narratíva központi részét Antónia Dénes – az írás „főhőse” – identitásának az elemzése képezi. Itt a főszereplő következetesen „cserép- és téglakészítőnek” (78.) határozza meg önmagát. „Környezetében felvilágosultnak, tájékozottnak számító, sokat olvasó, a változásra, változtatásra fogékony embernek tartották. [...] Az emlékező családtagok és egykori alkalmazottak szerint olyan ember volt, »aki mindig törte a fejét valamiben«. [...] A szövegekben folyamatosan felbukkan gondolkodásmódjának, világnézetének néhány – tipizált nyelvi alakzatokban kifejezett – toposza: nézetei a társadalmi egyenlőtlenségekről, haladásról, a fejlődésről, környezetében a személyközi viszonyokban tapasztalt magatartásáról, a helyi közállapotok javításának a lehetőségeiről, kifejeződik élénk technikai érdeklődése és jövőre orientáltsága.” (83–84.) Az egyéni identitásához hozzátartozott még a folyamatos önreflexió, amit az írás, naplővezetés gyakorlásával valósított meg. A tanulmány központi állítása szerint „amikor a vállalkozáshoz szükséges tőkét földörökségük eladásával teremtették elő, szembesültek az érvényes szokásrenddel, kiléptek a gazdálkodás megszokott rendjéből, az örökölt hagyományból”. (89–90.) Ez a tanulmány egy olyan sikeres interdiszciplináris vizsgálódás, amely nemcsak történeti, hanem antropológiai, szociológiai, sőt néhol még néprajzi szempontokat is érvényesít. Egyben a székelyföldi gazdasági életben tapasztalható, a „hagyományos” gazdálkodási keretek és az azo-

kat felülíró, megreformálni vágyó egyének közötti konfliktusokat is bemutatja.

A kötet központi tanulmánya (*Életformaváltás a Székelyföldön a szocializmus korszakában*) egy elméleti bevezetővel és két interjú teljes közlésével szemlélteti a kötetet egységbe fogó elvet: az életformaváltást jelentő társadalmi mobilitást. Itt a szerző egy általa alkalmazott perspektívaváltásra hívja fel a figyelmet: míg a történeti vizsgálódások eddig a megszokott nagytársadalmi dimenziókban (kollektívizálás, iparosítás, urbanizáció) végezték társadalmi elemzéseiket, és így „személytelen” eredményekre jutottak, ő igyekezett ezt a munkát alulnézetből, az egyének sorsában bekövetkezett változásokra fókuszálva elvégezni. Oláhnak sikerült kiegyensúlyozottan az egyéni élettörténeteket makrotörténeti kontextusokba ágyaznia. Az életformaváltó társadalomról kijelenti, hogy szerinte ehhez szükséges volt egy mobilis paraszti réteg, amelynek készen kellett állni arra, hogy az újonnan létrejött társadalmi státuszokat feltöltse. Álláspontját azzal támasztja alá, hogy már a 20. század elején hozzátartozott a vidék gyakorlatához az időszakos városi munkavégzés, tehát a mobilitási hajlam már akkor létezett. Ekkor érték az első kulturális impulzusok (ruházkodás, új használati tárgyak stb. megjelenése falun) a székelyföldi falvak népét. A teljes életformaváltás, azonban csak később – miután bővültek a városok befogadó kapacitásai: új lakónegyedek, gyárak stb. – állandósult a lakóhelyváltással. A társadalmat ért impulzusokra reflektálva a szerző elveti a „determinisztikus magyarázatnak” nevezett elméletet, amely a hatalomnak a totális, fentről lefele történő társadalomszervezését vallja. Oláh szerint árnyaltabban kell eljárni, az egyéni cselekvéseket, a döntések autonómiáját is figyelembe kell venni. Tanulmányában a mellett érvel, hogy „a 20. századi székelyföldi életformaváltás folyamatában két jól elkülöníthető szakasz figyelhető meg”. A negyvenes-ötvenes évek fordulójától a hatvanas évek második feléig a székelyföldi mobil falusi népesség közeli jelentős

ipari központok és más, a rendelkezésre álló munkaerő felszívására képes gazdasági ágazatok hiányában a távoli országrészek felé vándorolt (Bánság, Nagybánya vidéke, Zsil völgye). Ezek a nemzedékek a paraszti környezetből kilépve nagyrészt végleges életformaváltáson estek át. A hatvanas évek második felétől beinduló székelyföldi ipar- és városfejlesztés, a közlekedési hálózat bővítése lehetővé tette a foglalkozásváltoztatást lakóhely-változtatás nélkül is. Akik lakóhelyet változtattak továbbra is gazdasági, társadalmi kötelékkel kapcsolódtak a kibocsátó falusi környezethez. A foglalkozásváltás és a lakóhelyváltás ebben a korszakban már nem jelentett gyökeres életformaváltást. (113.) A tanulmány elméleti részét két példa követi, amelyek az életformaváltás egy-egy mintáját adják. Az első esetben egy juhász-földműves családból származó férfi a katonai szolgálat alatt szakmát – villanyszerelést – tanult, így később kiléphetett a helyi társadalmi státusából. A másik esettanulmány pedig egy földművescsaládból származó nő esetét ismerteti, aki kezdetben Brassóban cselédeskedett, majd az államosítás után ugyanott egy nehézipari vállalatnál dolgozott. Először szakképzetlen munkakörökben, majd szakképesítése után hat évet darusként, később az ipari vállalat raktárosa, majd raktárvezetője lett. Innen nyugdíjazták. A szerző tehát mindkét életúttal a székelyföldi életformaváltás más-más mintázatát mutatta fel.

Az életformaváltás, a társadalmi mobilitás, a státus változtatni akarását, illetve megváltoztatásának kissé atipikus módját mutatja be az államszocialista korszakban játszódó, *Egy „demokratikus magatartású pap” az ügynökhálózatban* című ügynökstanulmány. Ebben egy unitárius pap – akitől megvonták papi teendői elvégzésének a jogát – és a román állambiztonsági szerv, a Securitate közötti kapcsolatot, a lelkes 1945 utáni ügynöki tevékenységét elemzi. A tanulmány arra keresi a választ, hogy mivel magyarázható az állambiztonsági együttműködés. A szerző szerint „Jzsák Vilmos felszentelt papként – rendszeridegenként –

kereste a beilleszkedés lehetőségeit”, aki már hivatalos beszerzése (1951) előtt is szolgáltatott alkalmi információkat az Unitárius Teológián működő „ellenséges csoportról”. A szerző ugyanakkor a beszerzett pap egyéni motivációjára is kíváncsi volt, az ügynöki „életformának” ezt az oldalát igen terjedelmesen és meggyőzően elemezte. Kimutatta, hogy „Izsák 1945 előtti politikai múltja – az Imrédy Párt ifjúsági vezetőségének tagjaként tevékenykedett – egy bármikor elővehető zsarolási eszköz volt, ezért ügynöki tevékenysége alatt többször kényszerült önlegitimációs játszmákra”. (189.) Éppen ezért az identitása folyamatos újrakonstruálásának nemcsak az volt a szerepe, hogy megőrizze társadalmi pozícióját, hanem sokkal elemibb, egyéni szabadságát, létét védte azzal, hogy elhallgatott tényeket az 1945 előtti tevékenységéről. Sorozatos önlegitimáló önéletrajzaiban visszatérő elem a hatalomnak való megfelelés. Ezért is többször hangsúlyozza, hogy „lelkési pályát nem világnézeti meggyőződésből, hanem anyagi megfontolásból választotta”. (192.) Oláh szerint a zsarolhatóság mellett Izsák pénzéhsége, „anyagiasága” is közrejátszott a beszerzésében. Jelentése miatt komoly anyagi térítést várt el, és ennek az igényének hangot is adott. „Társadalomtörténeti szempontból mellékes lehet, hogy Izsák mennyire volt pénzéhes, de azt látnunk kell, hogy az anyagi függőség állapota az értelmiségi államhoz, párthoz láncolásában, a hiteles vagy álcázott rendszerhűsége biztosításában igen fontos tényező volt” – állapítja meg a szerző. (194.) Négy évtizedes, „a szocializmus különböző korszakait átívelő ügynöki tevékenységének in-

dítékait, a célcsoportról és a célszemélyekről készült jelentéseinek tartalmát folyamatosan alakították a tartótisztek elvárásai, s rendszer uralomgyakorlási formáinak változásai és Izsák társadalmi és anyagi érdekei, pontosabban *e tényezők közötti, dinamikusán változó viszony.*” (Kiemelés az eredetiben, 203.) Az Izsák által az állambiztonságnak szolgáltatott információk mérlegeléséből Oláh megállapítja, hogy a „személyes érdekből, hálózati pozíciójának megszilárdítására »felduzzasztott«, tehát sok esetben a valóságos viszonyokat elferdítő [...] szerzőjeként tevékenykedett a hálózatban. De amikor az általa napi tapasztalatok szintjén ismeretlen társadalmi viszonyokról – kollektivizálásról, kulákosításról, a munkásság életviszonyairól – hallottakat közvetítette tartótisztjének [...] Izsákot a »jó« tanúbizonyságok szerzőjeként kell elfogadnunk.” (253.)

A kötet utolsó tanulmánya egy elméleti fejtegetés a történeti emlékezetéről (*Közösségi emlékezet a történeti időben. Emlékezetkultúránk metamorfózisai*). Ez egyben a szerző „ars poeticáját” is tartalmazza. A *Székegyföldben*, majd a kötetben publikált munkáiról a szerző úgy nyilatkozik, hogy „e történetek ne tűnjenek el nyomtalanul a történelem süllyesztőjében. Ne merüljenek feledésbe a meggyötörtek, megkínzottak, üldözöttek vagy az erőszak enyhébb formáival uralom alá hajtottak, a diktatórikus uralomgyakorlásban szoros függőségi viszonyokba vetettek történetei, de a hóhéroknek segítők történetei is maradjanak fenn! Hátha kevesebb rosszra lesznek kaphatók a későbbi nemzedékek.” (6.)

Antal Róbert-István